

Amerikanyň açylmagynda musulmanlaryň goşandy boldumy?

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 26 январа, 2025

Amerikanyň açylmagynda musulmanlaryň goşandy boldumy?
AMERIKANYŇ AÇYLMAGYNDA MUSULMANLARYŇ GOŞANDY BOLDUMY?

Täze materigiň açylmagynda musulmanlaryň oýnan roly uludy. Hawa, san-sajaksyz musulman deňizçi Amerika barypdy we bu materikden has beter adalardanam habarlydy. Emma olaryň baran ýerlerini aýry materikdir öýdendikleri belli däl

Ençeme ýyllap dowam edip gelýän çekişme bar: Amerikany ýewropalylardan öňem musulmanlar bilýärdi. Şeýle diýýänleriň köpüsi musulmanlaryň kartografiýa we deňizçilik tejribesine goşan goşandy barada ýeke setir okamazdan boş-pöwhe pikirleri öňe sürmegi halaýar.

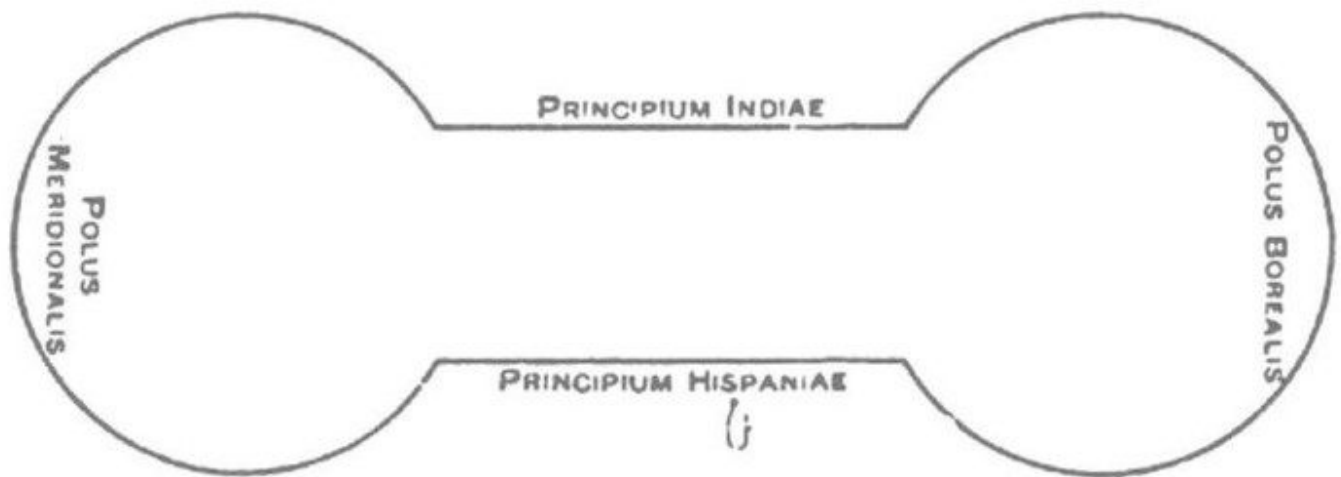
Ýöne şu ýeri hakykat: musulmanlaryň eden işleri ylmyň gazananlaryna saldamly goşant goşupdy we ýewropalylaryň Amerikany açmagynda möhüm rol oýnapdy.

Ýewropalylardan öňem Maliden we başga-da birnäçe musulman ýurdundan gämiler täze materige barypdy, emma muny özbaşyna açyş hasaplap bolanokdy. Aňyrsy-bärsi görünmeýän okeanyň aňyrsynda täze materigiň bardygyny musulmanlar aýtmady. Şeýlede, musulmanlaryň inine-boýuna hasaplamalarynyň we deňizçilik işleriniň täsiri bolmasa, Günbatar Amerikany açmakda mazaly kynçylyk çekerdi.

Dünýäniň togalakdygy baradaky umumy düşünje entek Günbatara ýaýrap ýetişmändi. Hatda birnäçe oýlap tapyjynyň düzen kartalaryna seredenimizde, şol uly açyşlara garamazdan, dünýä togalak däl-de, armyt ýa-da äýnek ýaly gülkünç şekillerde suratlandyrandyklaryny görýäris.

Kolumby uly tutumly ýolagçylyga çykardan iň esasy sebäpleriň bireni dünýäniň togalakdygyna bolan berk ynançdy. Ol muny «Gündeliginde» şeýle beýan edipdir:

«Ýer ýüzüniň, guryýerleriň, suwuň sferasynyň bardygyny hemişe okapdym. Plin suwlar bilen guryýeriň bir bitewi sferany düzýändigini ýazypdyr. Bu okean deňziniň iň uly suw gatlagynyň bardygyny pikir edipdir: hemişe asmana öwrülip durandygyny, astynda ýer bardygyny we oňa daýanç bolýandygyny, hindi hozunyň daşy bilen içi ýaly biri-biriniň üstüni örtýär. Orta asyr taryhyň mugallymy Ýaradylyşdan söz açanda suwlaryň juda kändigini aýdypdy. Ýaradylyş wagtynda bütin ýer ýüzüni örtüp duranam bolsa – şol wagtlar ümür-dumandyr buga meňzeşdi, jisimleşip bir ýere üýşdülerem welin az-uçuk ýer tutdular diýýär. San-Nikolas hem şu pikirdedir».

Kolumbyň çak eden togalak dünýäsi

Kolumb bu sözleri ikerjiňlenip we Orta asyryň düşüncesine salgylanyp aýdanam bolsa, baryp-ha 890-njy ýylda Ibn Roşat has anyk we hakykata golaý pikirleri orta atypdy:

«Alymlaryň arasynda guryýer we deňiz bölekleri bilen birlikde bütin ýer ýüzüniň top ýaly togalak görnüşdedigi barada umumy pikir bar. Günüň, Aýyň we ýyldyzlaryň doguşy, olaryň dünýäniň dürli ýerlerinde bir wagtyň özünde görünmeýşi, gündogar kysymlarda galan ýurtlarda günbatar kysymlardaky ýurtlardan has ir dogmagy bilen bu hususda delil getirilýär. Semawy jisimleriň bu yzygiderlilikigi birmeňzeş zerurlygy emele getirýär».

Ibn Roşadyň sözleri diňe dünýäniň şekiline degişli däldi. Dünýäniň galaktikadaky ýerleşişine degişli-de haýrana goýujy maglumatlary berýärdi we dünýäniň togalakdygyny jedele ýer goýmajak görnüşde subut edýärdi:

«Ýer ýüzi egremçe (konkaw, вогнутый) şekilde bolan gögüň (asmanyň) ortasynda, howada asyl-asyll bolup duran top ýaly togalakdyr. Hem ýokarsyndan, hem aşagyndan, hem gyrasyndan, şeýdibem asman hemme tarapyndan dünýäni deň derejede gursap alýar. Asmanyň içinde dünýä gabygyň içindäki ýumurtganyň sarysy ýalydyr».

Kolumb dünýäniň haýsydyr bir ýerinden ýola rowana bolan adamyň ýene şol ýere aýlanyp geljegine ynanyndyr we muny subut etmek üçin gadymy rowaýatlardan delil getiripdir.

Eýsem-de bolsa, yslam akyldarlaryndan Kahtawi ençeme asyrdan

soň Žyul Werniň «Segsen günde döwri-älem» kitabynyň jemleme bölümine-de tema bolşy ýalu, Gündogara sary ýola çulan adam başlangyç nokada baranda çykan nokadyndaky günden bir gün yzdan geljek senä ýetjegini şu sözler bilen aýdypdyr:

«Eger biri berilen nokatdan Gündogara, beýlekisi Günbatara sary gitse, üçünji adamam başlangyç nokatda galsa, ikisi-de şol bir sagtda gaýdyp gelen ýagdaýynda dünýäni gezip gelmek üçin gündogara giden adam bir gün artyk, günbatara gidenem günüň dogşuna-batyşyna görä çözüde gelip, bir gün kem hasaplar. Günbatara giden adam gün bilen ugurdaş ýöreýär. Şu nukdaýnazardan onuň günü gündogara gideniňkä garanda mydama az-kem uzyndyr. Netijede döwri-älem tamamlananda bu tapawut tegelek bir güne deň bolýar».

Ýene bir tanymal musulman alymy Abu Reýhan Biruny dünýäniň käbir ýerlerinde alty aýlap gün dogmaýandygyny anyklap, Demirgazyk polýusyna yşarat edýärdi. Biruny muny dünýäniň şekili we ýerleşişini bilen düşündirýärdi.

• Amerika ilki berberiler aýak basdymy?

Hamidullanyň iň esasy öňe sürýän pikirleriniň biremi Amerika yklymyňa ilkinji bolup berberileriň aýak basandygy hakdaky çaklamadyr.

Ol bu pikirini delillendirmek üçinem «Braziliýa» adynyň etimologiyasyndan peýdalanýar:

«Berberiler Günbatar Afrika iň ýakyn ýer bolan Braziliýa baryp ýetipdirler. Braziliýa sözi brazil dilinde-de, ýewropa dillerinde-de gabat gelmeýär. Bu söz dilçi alymlary (etimologlary) geň galdyrýar. Biziň gipotezamyz muny aňsat düşündirýär. Ýagny, berberi taýpalarynyň arasynda **birzala** diýen taýpa bar. Bu taýpanyň agzalaryna köplük sanda **Brazil** diýilýär. Şol wagtyň ýer atlary şol ýerde ýaýranlardan gözbaş alyp gaýdýardy. Musulmanlaryň okeandaky gözlegleri netijesinde eden ýörişinde birzala taýpasyndan ýygananan topar bir ýerde ýerleşdiler. Bu ýer megerem bir ada bolmaly. Şeýdibem ol ýeriň ady Brazil bolup galdy. Soňabaka tutuş sebit şu at bilen atlandyrylypdyr.

Hamidullanyň etimologiyanyň üstünden eden bu deňeşdirmesi gowşak delillere esaslanýanam bolsa, Kolumbyň hut özüniň ýazan «Gündeliginde» üýrmeýän it görnüşinden söz açmagy şübheleri güýçlendirýär, çünki onuň aýdýan itine meñzeş it Afrikanyň «basenži» diýen it görnüşinde gaýtalanýardy. Bulam iň güýçli ähtimallyk bolup öňümüzden çykýar.

Fuat Sezgin

Musulmanlaryň dünýäniň açylmagyna goşan goşantlary musulmanlaryň X asyra çenli Ortaýer deňzini içerki deňiz ýagdaýyna getirendigini we iň maýda kenarýaka ýeri we adany jikme-jik görnüşde kartalaşdyrandygyny bilýäris. Ortaýer deňziniň ýany bilen musulman gämiçileriň okeana açylmakdan hiç hili çekinmändigini we portugaliýalylara şu manyda gollanma bolandygyny Fuat Sezgin şu sözleri bilen subut edýär:

«Olar okeanlara çykmakdanam hiç gorkanokdylar. IX asyrda ýaşan geografiýaçy we taryhçy al-Ýakuby Basra şäherine golaý Ubullada ýasalan ýelkenli gämileriň demirgazyk-günbatar Afrikadaky Massa porty bilen Hytaýyň arasyndaky söwda

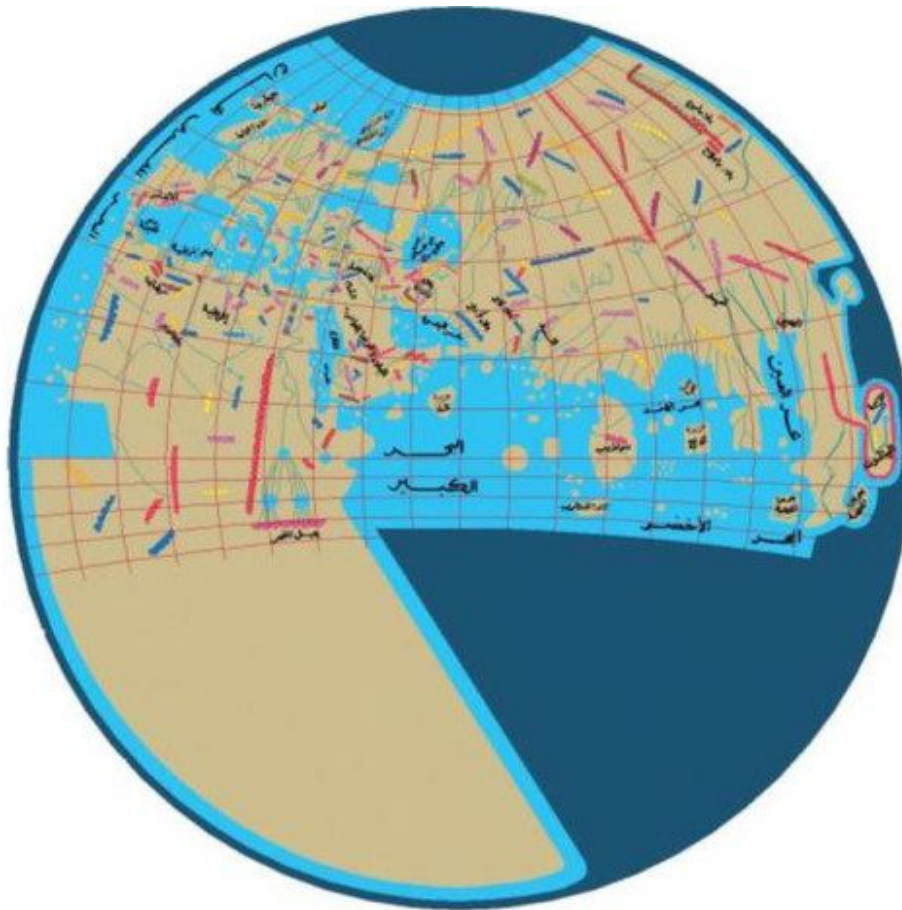
gatnaşyklaryny ýola goýandygyny habar berýär. Beýleki käbir geografiýaçylaryň aýtmagyna görä ady agzalan Massa Ýewropa we Wizantiýa bilen yslam dünýäsini baglanyşdyrýan söwda şäherleriniň biri eken». (GAS XI, 384-385) (seret. şekil 13).

Olaryň taryhy geografiki giňişligi deňizçileriniň has irki döwürlerde okeanlara batyrgaýlyk bilen çykandyklaryny görkezýär. Olardan bize çenli gelen deňizçilik kitaplary deňizçilikde nähili uly orunlarynyň bardygy babatda bizi ajaýyp kartinanyň önünde goýýar duruberyär.

Olaryň gijä galan döwrebap etýudlary portugaliýalylaryň ýakyn wagtlara çenli döwrebap deňizçiliginiň önbaşçylary hökmünde tanadylmagyna mümkinçiligini berdi. Emma indi portugal deňizçiliginde bilinýän her bir şowly başlangyjyň yslam dünýäsine borçludygyny görýäris.

Olaryň arasynda ýaşan yslam dünýäsiniň deňizçiligini uly ukyp-başarnyk bilen ykrar edişlerine äwmezlik edip ýokary baha bermezlik mümkin däl. Olar üstünlige ýetiden her bir maglumatyny musulmanlardan öwrendiler. Musulmanlaryň Atlantik okeanynda hereket ediş mümkinçiliklerini öwrendiler.

(«Amerikanyň açylmagynda musulmanlar»).

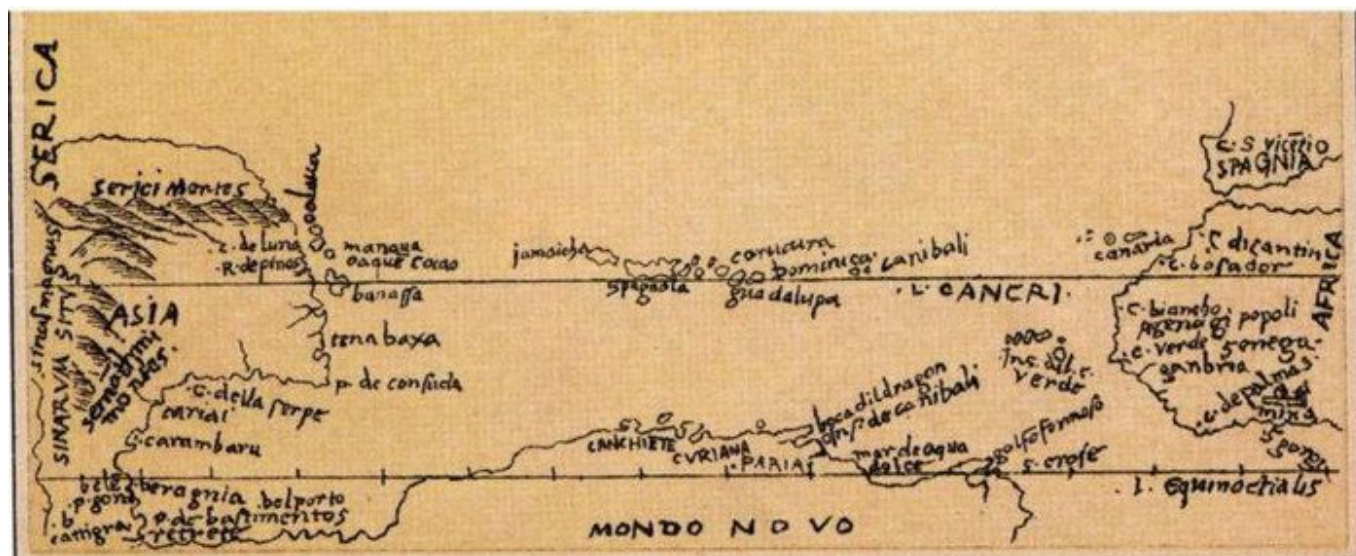
IX asyrda musulmanlaryň dünýä kartasy

Musulmanlaryň Afrikadan Sumatra we ekwator guşagyna çenli barýança köp ownuk ýalňyşlyklar bilen IX asyrdan bäri dünýäniň kartasyny çyzandygyny görýäris. Ýokarda aýdylşy ýaly Kolumb dünýäniň togalakdygyna ynanydyr, emma onuň çyzan kartasynda bu togalakluk has beter armydy ýada salypdyr. Ýogsam bolmasa, musulmanlar eýýäm X asyrdan başlap dünýäniň şumatly görnüşine juda ýakyn kartalary taýýarlapdylar:

«Hristofor Kolumb hem dünýäni demirgazykdan günorta tarap süýnän armyda meňzedipdir. Entek XV asyrda dünýäniň togalakdygy baradaky pikiriň ýerleşmedik Ýewropasyna derek musulmanlar eýýäm X asyryň birinji ýarymynda Pireneý ýarymadasyndan Ýuwaş okeany aşyp Aziýanyň gündogaryna ýetmäge synanyşypdylar.

Olar bu iki kenaryň arasynyň baryp-ha IX asyrda 21° müň kilometre ýakyndygyny hasaplapdylar. Köptaraply beýik alym Abu Reýhan Biruny XI asyryň başlarynda bizi obýektiwligi bilen haýrana goýan hindi medeniýeti barada ýazan kitabynda şeýle diýýär: «Bize mälüm uly guryýer yklymymyzyň (ýagny Aziýa,

Ýewropa, Afrika) daşyny uly okean gurşap alýar. Bu okeany (ady agzalýan) uly guryýer parçazynyň arasyňy şu we beýleki tarapynda bir guryýer parçasý bilen ýa-da adamlaryň ýaşaýan adasy bilen kesişýän bolmagy ahmal». (Sezgin – a.g.e.)

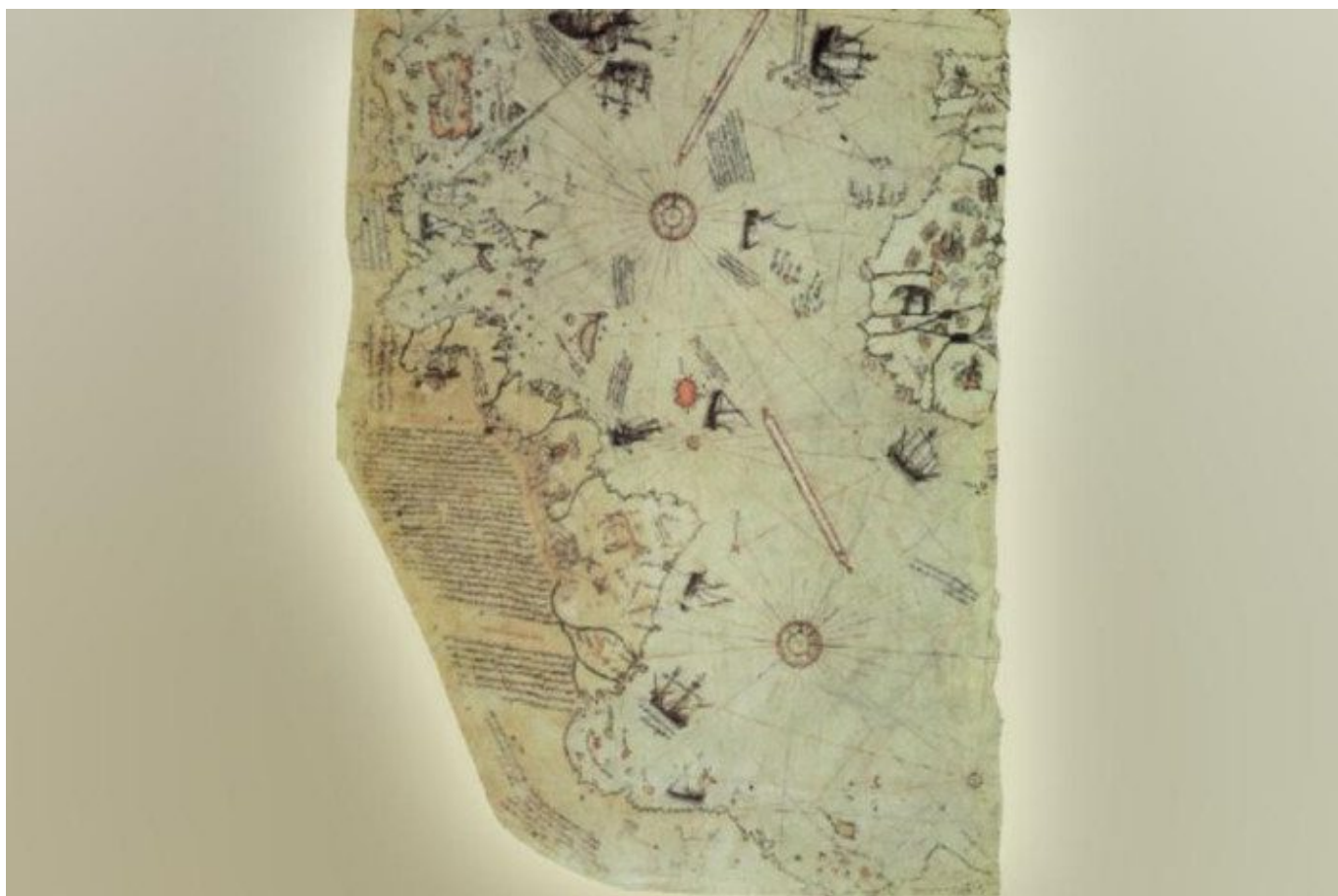
Kolumbyň ýiten kartasy Fuat Sezginiň şekillendirmeginde Okeanlara çykma meselesinde ýewropalylara iň uly gollanma bolanlaryň andaluslylardygyna (ispaniýaly musulmanlar) şek-sübhe bolup bilmez.

Bu ýurtda ýaşaýan musulmanlar deňizçilik boýunça uly ösüşleri gazanyp, hatda muny özleriniň durmuş ýörelgesine öwürpdiler. Şondan iki ýüz ýyl soň meşhur geografiýaçy Idrisi ömrüniň köp bölegini Andalusda geçiripdir, ol şu boýunça bize has giňişleýin maglumatlary berýär. Al-Idrisi öz ýaşan döwründe meşhurlyk gazanan bir synanyşygyň gürrüni edýär. Ol synanyşygyň gürrüni okeany günbatara tarap kesip geçmek üçin bir maşgalanyň sekiz agzasynyň öz taýýarlan gämilerinde ýola çykyp şowsuzlyga uçramaklary hakdady. Pireneý ýarymadasynda şuňa meňzeş synanyşyklaryň artýandygy üçin Lissabonda bir köçä «Darb al-magrurin», ýagny «Başdan geçirmeçileriň» ýa-da «Aldanýanlaryň köçesi» ady dakylpdyr. (Sezgin. a.g.e.)

Ýewropaly käbir taryhçylar Piri Reisiň birkemsiz dünýä kartasynyň Kolumbyň ýiten kartasy esasynda çyzylandygyny aýtsalaram, Sezgin bulara şeýle sözler bilen jogap berip, soňky nokady goýýar:

«Biz bu kartany kompýuter arkaly döwrebap karta bilen

deňşdirenimizde, ikisiniňem spesifiki ýerlerde Afrika bilen arasyndaky aralyklarda nähili biri-birine gabat gelýändigini gördük. Bular ýaly karta XVIII asyra çenli yslam dünýäsinden başga hiç bir medeniýet dünýäsinde çyzylyp bilinmezdi. Şeýlede bu karta ýalňyşsyz boýlam (долгота) derejeleri ölçegine esaslanýandygyny görkezýär. Gysgaça aýdanda, Piri Reisiň elinden çykan bu kartanyň Ýewropadan Italiýa terjimesi Ispaniýa baryp ýeten we (megerem birnäçe nusgasy bilen) ýaýran, originaly arap dilinde çyzylan kartadan ybarat bolmagy gerek».

Piri Reisiň kartasy

Ispan korolynyň tutanýerli talaby bilen Kolumbyň dogany Bartolomeýiň çyzyp, Madrیده ugradan kartasy bolsa şeýledi: Welhasyl, Täze dünýäniň açylyşynda musulmanlaryň oýnan roly uludy. Hawa, sansyz musulman deňizçisi Amerika barypdy we bu materikden has beter adalardan habarlary bardy. Emma olaryň baran ýerlerini aýry materikdir öýdendikleri belli däl. Beýleki bir ýandan musulman deňizçileriň bitiren işleri

bolmasa, portugallaryňam, ispanlaryňam Ortaýer deňziniň aňyrsyna gidip biljek tejribesi ýokdy.

**Has giňişleýin maglumatlary okap-öwrenmek isleýänler merhum
ussadymyz Fuat Sezginiň «Amerikanyň açylmagynda musulmanlar»
makalasyňy okap bilerler.*

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

@MMazlumcel

celikmehmedmazlum@gmail.com

Penşenbe 01.06.2023 ý. Taryhy makalalar